

Г.М. Тоқтар^{1*}, Ж.Б. Сәрсенбаева², А.П. Құрманбаева³

^{1*} *ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,*

^{2,3} *М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹toktar.gulbanu@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0009-0001-4502-2540, ²0000-0002-9554-163X, ³0000-0002-2870-4769

АЛАШ ҚАЛАМГЕРЛЕРІНІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Алаш әдебиеті кеңінен зерттелсе де әлі де болса бірізділікке түсірілген жаңаша зерттеулерді қажет етеді. Осы күнге дейін алаш қаламгерлерінің еңбектері дәстүрлі әдіспен жалпы танымдық тұрғыдан біржақты зерттеліп келеді. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап ұлт зиялылары ақталып, өткір еңбектеріне оң баға беріле бастады, осыған орай жаңа зерттеулер қарқын алды. Алаш ардақтыларының шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы күні бүгінге дейін құндылығын жоймаған тақырыптардың бірі. Мақалада алаш қаламгерлерінің қалың оқырманын ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке баулитын тәуелсіздік идеясы жайындағы шығармаларын оқығудың өзектілігі тиек етілді. Бұл мақалада алаш ақиықтарының ұмыт болған тәуелсіздік идеясын тұғыр еткен рухани шығармаларын қайта жаңғыртып оқытуға негізделеді. Шығармаларда көтерілген өткір мәселелерді жаңаша ашып, интеллектуалдық рухани деңгейін көтеріп оқыту. Сондай-ақ, алаш қаламгерлері өлең-жырлардағы ұлттық құндылықтарды жаңғырту дәріптелді. Алаш әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының айқын көрінісі, жаңаша зерттеу туралы ғылыми пікірлер тиянақталды. Алаш қаламгерлерінің тәуелсіздікті аңсау негізінде жазылған шығармаларының ерекшеліктерін айқындай отырып, білімсіздікпен күрес, ұлттық рух, тіл, дін, діл мәселесіндегі өмір шындығы мен көркем шындықтың сәйкестігі туралы тақырыптар кеңінен қарастырылады. Алаш қаламгерлерінің мол рухани байлықтарындағы әдеби, мәдени құндылықтардың өркен жолы дараланады. Алаш қаламгерлері еңбектерінің мән-мазмұны сараланып, негізгі олардың шығармашылығындағы өзіндік ұстанымдары айқындалады. Алаш қаламгерлерінің еркіндік жолындағы ұлттық мұраттары, ұлтының тек білім жағынан ғана емес, сондай-ақ рухани ұлттық сананың оянуы турасындағы ортақ толғамдары мен көзқарастары, ағартушылық бағыттағы ортақ сипаттары, ұлттық рух жаңғыруы талқыланады.

Кілт сөздер: алаш, алаш әдебиеті, тәуелсіздік, мемлекетшілдік, ұлттық идея, ұлтжандылық, өркениет.

G.M. Toktar^{1*}, Zh.B. Sarsenbayeva², A.P. Kurmanbayeva³

^{1*} *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,*

^{2,3} *M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹toktar.gulbanu@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0009-0001-4502-2540, ²0000-0002-9554-163X, ³0000-0002-2870-4769

The idea of independence in the works of Alash writers and issues of national values

Abstract. Alash's literature is widely studied, it still needs new and consistent research. Until now, the creativity of Alash writers is studied one-sidedly, from the general cognitive point of view, using the traditional

method. During the period of independence, the nation's intellectuals were justified, their sharp work received a positive assessment, and new research received a stimulus. The idea of independence in the works of Alash' writers is one of the topics that has not lost its meaning even to this day. The article emphasizes the relevance of teaching the works of writers Alash and the idea of independence, instilling nationalism and patriotism among readers. This article is based on the revival and teaching of the spiritual works of Alash writers who affirmed the forgotten idea of independence. Teaching raises the intellectual and spiritual level by revealing acute questions touched upon in the works. The revival of national values in the poems of writer Alash was also noted. General scientific opinions on the bright manifestation of the idea of independence in Alash of literature, new researches. The features of the works written by Alash writers are widely considered, based on the desire for independence, the struggle against ignorance, the national spirit, language, religion, and the reality of life and the correspondence of artistic perfection. The individualized way of flourishing of literary and cultural values in the rich spiritual wealth of writers Alash. The content of the works of writers Alash is differentiated, their original positions in creativity are determined. The national ideals of writers Alash on the way to freedom, the unity of aspirations and views of the nation not only in terms of enlightenment, but also in the awakening of spiritual national consciousness, common features in the direction of enlightenment, revival of the national spirit are discussed.

Keywords: alash, alash literature, independence, statehood, national idea, nationalism, civilization

Г.М. Токтар^{1*}, Ж.Б. Сарсенбаева², А.П. Курманбаева³

^{1*}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

^{2,3} Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: toktar.gulbanu@mail.ru, ²s.zhansulu.kz@mail.ru, ³aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0009-0001-4502-2540, ²0000-0002-9554-163X, ³0000-0002-2870-4769

Идея независимости в творчестве писателей Алаша и вопросы национальных ценностей

Аннотация: Литература Алаша широко изучена, она все еще нуждается в новых и последовательных исследованиях. До сих пор творчество писателей Алаша изучается только однобоко, с общепознавательной точки зрения, традиционным методом. За период независимости интеллектуалы нации были оправданы, их острые труды получили положительную оценку, а новые исследования получили стимул. Идея независимости в трудах алашведов – одна из тем, не потерявшая своего значения и по сей день. В статье подчеркивается актуальность обучения произведений писателей Алаша идее независимости, прививающей национализм и патриотизм среди читателей. Данная статья основана на возрождении и преподавании духовных трудов Алашских писателей, утвердивших забытую идею независимости. Знание поднимает интеллектуальный и духовный уровень путем раскрытия острых вопросов, затронутых в произведениях. Также отмечено возрождение национальных ценностей в стихах писателей Алаша. Обобщены научные мнения о ярком проявлении идеи независимости в алашской литературе, новые исследования. Широко рассматриваются особенности произведений, написанных писателями Алаша, на основе стремления к независимости, борьбы с невежеством, национального духа, языка, религии и реальности жизни и соответствия художественного совершенства. Индивидуализирован путь процветания литературных и культурных ценностей в богатом духовном богатстве писателей Алаша. Дифференцируется содержание произведений писателей Алаша, определяются их оригинальные позиции в творчестве.

Национальные идеалы писателей Алаша на пути к свободе, общность устремлений и взглядов нации не только в плане просвещения, но и в пробуждении духовного национального сознания, общие черты в направлении просветительства, возрождения обсуждается национальный дух.

Ключевые слова: алаш, алашская литература, независимость, государственность, национальная идея, национализм, цивилизация.

1. Кіріспе

Алаш қайраткерлері ұлтына қызмет етуді бойындағы бар біліміне, мінезіне бағындыра отырып жұмсады. Жалпы алаш қаламгерлерінің шығармашылығының бастау бұлағы да, негізгі бағдары да ұлттың еркіндігі мен тәуелсіздігін сақтау екені анық. Өйткені түрлі бұралаң жолдарды, ұлт-азаттық көтерілістер мен дүмпулерді басынан өткерді. Міне осындай қиын кезеңдерді елімайлап өткеріп келе жатқан қазақ халқының елдігін сақтап, тұтастығын ыдыратпай тұратын нәрсе еркіндігі еді. Алаш ұранын ту еткен қайраткерлердің басты ұраны да қазақтың жаны тәуелсіздігін сақтау болды. Оны әрбір қайраткердің қиындыққа қасқая төтеп бергенін жырларынан, жазған шығармаларынан аңғарамыз. Алаштық идея арада ғасырдан астам уақыт өтсе де құндылығын жойған жоқ, жоймайды да. Өйткені алаш қайраткерлерінің ұстанымы мен ұстыны, рухы мен парқы тек елдік мұрат-мүдде жолында құрылды. Алаш қайраткерлерінің аңсаған арман, мақсаты өздері бар кезде орындалған жоқ. Ол мақсат қазақ елінің тәуелсіз ел болып құрылып, қалыптасуы болатын. Ұлттық рухы тәуелсіз елдің іргесін көтеріп, уығын қадауды мұрат тұтып сол жолда жандарын құрбандыққа қиды. XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының шоғыры қалыптасып, мемлекеттіліктің нығаюына бар күшін сарқа жұмсап еңбек етті. Алаш қаламгерлері елдің жоғын түгендеп, айналасындағы ат төбеліндей адамдардың қарекетінен гөрі тұтастай ұлттың уайымын алдымен ойлады. XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет күрделі саяси-әлеуметтік мәселелерді алға шығарды, себебі бұл кезде қазақ қоғамының алдында өзінің болашағын таңдау, тәуелсіздікке қол жеткізу күн тәртібіндегі басты мәселе ретінде алға шыққан еді (Әбдиманұлы, 2010: 155)

Алаш зиялылары, ұлт қайраткерлерінің шығармашылығын оның ішінде елдік мұрат-мүддеге ойысқан, халықтық мақсаттың туын ұстаған шығармаларын бүгінгі заманның, яғни тәуелсіз елдің тәуменді емес ұрпағына оқыту маңызды. Маңызды ғана емес парыз деп айтсақ та асылық болмас.

Жалпы қазақ интеллигенциясы, оның ішінде қазақ руханияты, әдебиеті мен мәдениеті 1917 жылы өткен революциядан кейін де өзгеше сипат алып, даму жолына түсті. Орыс революциясының нәтижесінде саясат сахнасына шыққан топтар мен күштер өзіндік ұстанымдарын күштеп іске асыруға ұмтылды. Бірақ қазақ зиялылары осындай қысылтаяң шақта ұлтты ұйыстыратын да, ыдыратпай ұстап тұратын да оның тілі мен мәдениеті, әдебиеті, руханияты екенін айқын ұғынды. Алаштанушылар қазақ зиялылары өткен ғасырдың басында ұлттық мұрат-мүдде жолында екі үлкен шоғыр болып ынтымақты қызмет атқарғандарын айтады. Алаш зиялыларының мақсат-мүддесі бір еді, ол қазақ халқының мәдениетін өркениет көшіне ілестіру болды. Алаш қаламгерлерінің түгел дерлік бәрінің шығармаларына арқау болған тақырып та тәуелсіздік, еркіндік еді. Ұлт зиялыларының шығармалары бүгін де маңыздылығын жоймаған, ұлттық құндылықтарды айқындап тұратын көркем шығармалар болатын. Олардың шығармаларының қараңғы халықтың арасына кең тарап, танылуына «Қазақ» газетінің ықпалы зор болды. «Қазақ» газетінің Алаш қайраткерлерінің ағартушылық бағыттағы еңбектерінің таралуы жайында А. Әбсадық, Б. Боранбаева,

К. Мұхитов, Д. Легкийдің мақаласында жан-жақты талданған (Әбсадық, 2022: 1470-1481). «Қазақ» газетінен бөлек, «Ақ жол» газетіндегі материалдар да алаштықтардың негізгі мақсаты мен біртұтас ұлт болу жолындағы идеясының насихатталуына орасан зор ықпал етті.

Бұл жайында ғалым Д. Жақан «Алаш газеті» және ұлт мәдениеті» атты мақаласында: «Алаш зиялыларының қазақ халқының табиғатына тән өзіндік болмыс-бітімін бейнелейтін құндылықтарды сақтау мен болашаққа аманаттау ісіне қатысты ой-пікірлерін газеттің әрбір санында сыналап болса да енгізіп, кейде тура, бірде меңзеу, тұспалдау мағынасында жеткізіп отырған ізгі істері бүгінгі ұлттық руханиятты сақтау мен дамыту бағытында да маңызды рөл атқарады», - деген тұжырымын айтады (Жақан, 2024: 149).

Алаш қайраткерлерінің шығармаларын өткен шақтың дүниесі деп қарауға әсте болмайды. Өйткені бүгінгімен замандас, жалғас, біртұтас идея екені айқындалып отыр. Өйткені қазақтың таланттарын қалыптастырған алаштық идея ұлшылдық, отансүйгіштік, адамгершілік қасиеттерді жоғары қойды. Сондықтан да Алаш қайраткерлерінің негізгі ұстанымы ұлттық рухымызды қайрап, еңсемізді көтеруге ұйысты. Алашорда үкіметін құрушыларды да, алаш әдебиетіне өлшеусіз үлес қосқан зиялалардың да тәуелсіз қазақ елінің егемендігін алуына қосқан үлесі зор. Сондықтан да алаш қайраткерлерінің шығармаларын оқытудың маңыздылығы жоғары. Алаш идеясы ұлтты біртұтас етіп біріктіруші, бір идеяға ұйыстырушы екенін олардың шығармаларынан да айқын аңғаруға болады. Олар осы мақсатқа жету жолында жанын да қиюға әзір тұрды, тіпті солай болды да. Сондықтан да Алаш қайраткерлерінің кейінгі ұрпаққа аманаттап кеткен шығармаларын жаңғырту керек.

2. Материалдар мен әдістер

Ғылыми-зерттеу мақалада Алаш қайраткерлерінің шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы мен ұлттық құндылықтар мәселесі жан-жақты талданып, олардың кейбір ұмыт бола бастаған шығармаларына баса назар аударылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Алаш қаламгерлерінің ортақ сарындағы көркем шығармалары, өлең-жырлары, ондағы сөздік қолданыстарын талдау барысында салыстырмалы, герменевтикалық, тарихи-жүйелеу, интерпретациялық әдістері қолданылды.

2.2 Материалдарға сипаттама

Зерттеуде материал ретінде алаш қайраткерлерінің ұмыт бола бастаған шығармалары қарастырылды. Алаш қаламгерлерінің кейінгі ұрпаққа белгісіз болып қалған немесе жинаққа енбей қалған әдеби мұраларын енгізу негізгі мақсат болды. Алаш қайраткерлерінің тәуелсіздік, еркіндік тақырыбында жазылып және зерттелген отандық ғалымдардың еңбектері алынды. Атап айтқанда алаштанушы ғалымдар М. Қойгелдиевтің, Д. Қамзабекұлының, Ө. Әбдиманұлы, Е. Тілешовтің, А. Ісімақова және т.б. ғалымдардың еңбектері қолданылды.

Алаш қаламгерлерінің шығармаларының зерттелуі жаңа бағытқа өзгерді. Алаш зиялыларының ұлт-азаттық идеялық зерттелуінің негізгі бастауында

Өмірхан Әбдиманұлының ғылыми зерттеу еңбектерінде дәстүрді жалғастыру мен жаңашылдыққа ден қою ой-сана тұтастығына, идеялық – көркемдік бірліктерін айтуға болады. Әсіресе, алаш қаламгерлерінің шығармашылық өмір жолы мен көркем әдеби мұралары, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мағжан Жұмабаевтың ортақ азаматтық жырлары топтастырылған. Дихан Қамзабекұлының алаш қаламгерлерінің шығармашылығын батыс және шығыс әдебиетінен бастау алады және алаш қаламгерлерінің батыс және шығыс әдебиеті мен мәдениетімен байланысты туған еркіндікті аңсаған шығармалары қарастырған. Қарагөз Тілешова алаш қаламгерлерінің ғылыми – зерттеушілік қырынан зерттеді. Алаштың бастауында тұрған ұлт зиялысы Әлихан Бөкейханұлынан бастаған. Алаш әдебиетін ұлт-азатық идеямен ұштастырып, көркем шығармаларды зерттеуде жаңаша көзқараста зерттеген.

3. Талқылануы

Қазақ тарихының тамыры мыңдаған жылдарға бойлайды десек, сол мың жылдық тасқа қашалып жазылған тарихымызды тірілтіп, таспалап жазған осы Алаш қайраткерлері. Сөзімізге ұлт зиялыларының шығармаларында қазақ тарихына қатысты ақтаңдақтардың ақиқатын арши отырып жазылған еңбектері. Алаш қайраткерлері қазақ халқының болмыс бітімін, саясаттағы өзіндік рөлін, азат ұлт, дербес мемлекет ретінде ұйыса алатынын паш етіп, сол жолға бастауға халықты үндеді. Осы жерде Алаш қайраткерлерінің мойнына үлкен аманат жүктелді. Себебі азаттықты аңсап, егемендікке ұмтылған қазақтың тарихында Алаш қайраткерлерінің бірігіп, бас көтеруінде, жұмылған жұдырықтай жұмыс істеген интеллектуалдық қабілет-қарымы жоғары топ болған жоқ. Қандай қиын-қыстау кезеңде де ұлт зиялылары елдің ертеңі үшін бастарын қатерге тіге отырып халықты оятып, соңынан ертуге бар күш-жігерін салды. Алаш қайраткерлерінің халықты еркіндікке бастаған шығармалары бүгінгі күнде де маңыздылығын жойған жоқ. Қайта тәуелсіз Қазақ елінің егемендігін нығайтушы жас ұрпақтың патриоттық рухын қайрай түсуде.

Академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелидев қазақ халқына жалпыұлттық деңгейдей ойлайтын, біртұтас ұғымды қалыптастыратын жалпыға ортақ тарих қажет деген пікір айтады. Сол біртұтас тарихтың өзегі қайсы? Бұл сұраққа тарихшының айтар ойы мынаған саяды. Алаш қозғалысы сол жалпыхалықтық тарихи дүниетанымдық көзқарастың өзегі. Қазақтың жанына қайрат, қуат сыйлаушы ол – ұлттық идея. Алаш ұлтты тұтастай бөлшектенбейтін жер деп ұғынғанда ғана ұлттық идея бас көтереді (Қойгелдиев, 1995: 296).

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Қалам қайраткерлері жайынан» деген мақаласында былай деп толғануы бекерден емес. «Қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілдету, ауырын азайту, жолына жұмсасқа мүмкін емес, кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, яғни халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес» (Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы, 2007: 309).

Алаш қайраткерлерінің шығармашылығын сөз еткенде ең алдымен тілге оралатыны ұлт ұстазы атанған Ахмет Байтұрсынұлы. 1909 жылы «Қырық мысал» жинағында, 1911 жылы жарық көрген «Маса» кітабында маса болып, қалың ұйқыда жатқан қазақты шағып оятып, халықтың көзін ашып, рухын оятуға күш салғанын аңғарамыз. Бұдан бөлек оқу құралдары, мектеп пәндеріне арналған кітаптары өз алдына бір төбе. Біз Алаш қайраткерлерінің шығармаларын оқыту бағытына басымдық бергендіктен мақаламыздың негізгі арқауын шығармаларға бұруды жөн санадық.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдерінде және әдеби шығармаларында адамгершілікті, көркем мінезді ту етеді. Тура жолдан тайқымай, өзгенің ала жібін аттамай, Хақ жолымен жүру біздің парызымыз деп біледі. Алаш ардақтысының әдеби мұраларынан тек өзінің жеке басының қамы емес, халқының ертеңіне алаңдаған алаш ұлын көреміз.

Елім өз жерінде еркін өмір сүріп, еркін күліп жүрсе, жастарымыз білім алып, озық ойлы адам болса, онда біздің елімізді ешбір дұшпан баса алмайды. Сол жолда көп еңбек етіп, ертеңгі жастарға үлкен үміт артады. Ол туралы 1932 жылғы «Йа, Құдайым, аққа жақ» деген өлеңінде айтылған:

Өзіңе аян, мен нақақ.

Аққа деген сөзімнің,

Абыройын ашпай жап.

Аят пенен қадисте,

Адал ниет ақ іске.

Жаңылмасам жоқ еді-ау,

Жаза тартсын деген бап-

дейді. Елімізді қорғауда тек палуандар ғана емес, қазақтың би-шешендерін, батырларын, көсемдерін де күресіп, аман алып қалуға шақырады.

Қара палуан Жәнібек,

Қаз дауысты Қазыбек,

Жетім қалған халқыңа,

Тұлға болып артыңа,

Кім тиянақ, қазық ед.

Құнсыз болып еріміз,

Жесір болып жеріміз,

Мал менікі дей алмай,

Жан менікі дей алмай,

Итке де, құсқа азық ек.

Міржақып Дулатовтың 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан жарық көрген «Оян, қазақ!» деп аталатын туындысы қолдан-қолға өтіп кеңінен таралды. Еліміздің әр аймағындағы зиялы қауым өкілдері де бұл кітаптың оқылуына айырықша үлес қосты. Бұлар өздерінің оқуымен тоқтап қалмай кітапта көтерілген мәселелерді жұртшылықты да санасына сіңіре білді. Жалпы бұл кітап елі ішіндегі демократиялық лептің қарқын алуына себепші болды. Әрине тоталитарлық жүйеде

мұндай бағыттағы кітаптардың халық арасынан кеңінен таралып, қарқынды түрде насихатталуы биліктегілерге жаққан жоқ. Олай болатыны, бұл шығарма патша әкімшілігінің әміршіл жүйесін ашықтан-ашық сынаған шығармалардың жиынтығы еді. Осыдан кейін алдымен кітапты құрту, өртеу ел арасында таратпау ісі қолға алынды (Әбсеметов, Дулатова, 1991: 84).

Қазақ даласында небір нәубеттер де, зұлматтар да өтті. Қолдан ұйымдастырылған аштық бар, одан бұрын әр жылдары қайталанған жұттың да зардабы орасан болды. Міржақып Дулатовтың «Жұт» деген өлеңін оқығанда осынау қиын-қыстау күндердің қандай азаппен өткенін бағамдаймыз. Алаш қайраткері Міржақыптың халықты өнер-білімге баулып, оқуға үндеуінің негізгі мақсаты еліне адал қызмет ету болды.

Қазақтың лирик ақыны атанған Мағжан Жұмабаевтың та негізгі миссиясы ұлттық азаттық ағарту саласын сыналап болсын сауаттылықты енгізуге ұмтылды. Абай поэзиясының заңды жалғастырушысы талантты ақын батыс пен шығысқа алтын көпір орнатып, қазақ поэзиясын едәуір биікке көтерді. Мағжан Жұмабаевтың «Шын сорлы» деп аталатын өлеңін оқытуға болады. Неге? Себебі бұл өлеңі арқылы ақын ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздікті еш қаймықпай ашық көтере білді. Одан бөлек өнер ізденіп, білім қууға үндейтін «Осы күнгі күй», «Қарағым», «Балалық шақ» деген атпен жарық көрген өлеңдері де құндылығын жоймақ емес.

«Қазақ» газетінің бетінде жарияланған Мағжан өлеңдерінің сезімді селт еткізер жан дауасы, сұлулықтың, сезімдердің мөлдір суреті десек те болғандай. Мағжанның нәзік сыршыл, сезімтал ақын екені белгілі. Бірақ оның жыр дестелерінде азаматтық әуез, саяси әуен басымдау жататын өлеңдері де жоқ емес. Дегенмен ақын сол өлеңдердің өзінде өлеңнің нәзік күйін сезім қытықтайтын әдемі үнін сақтап, мұнның өзін мың бояумен құбылтып, сан алуан сыр шертеді. «Сондықтан оның өлеңдері «Қазақта» көркемдіктің шырқау биік көрінісіндей болып, өлеңге ғашық оқырманның құмыға оқыр жырына, «сөзден сурет салар» үлгісіне айналды» (Тілешов, 2015: 658).

Ахмет Байтұрсынұлының жанкешті қадамымен жазылған хаттары сөзімізге дәлел бола алады. Оқу комиссариатында басшылық қызмет атқарып, лауазымға ие болып тұрғанынан қарамастан Смағұл Сәдуақасұлының да көксегені арманы қазақ тілінің мәртебесі кеңейтіп, дербестігін алу болатын. Тіл ұлттық руханияттың негізі арқауы, үзілмес өзегі екенін көпшілікке ұғындыруға ұмтылды.

Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Құдайберген Жұбанов сынды Алаш қайраткерлерінің оқу-құралдарын жазудағы ұстанған мақсаты, түйген ойы, көксегені бір ғана аманат еді, ол – ұлтының интеллектуалдық деңгейін көтеру. Оны Жүсіпбек Аймауытұлының кешенді оқыту яғни комплексті оқыту жолдары мәселесін көтерген мақалаларынан аңғаруға болады. Ал сол комплексті (кешенді) оқыту дегенді ұлт қайраткері былай тарқатады. «Комплекс деген не жалпы? Өмірдегі құбылыстарды, нәрселерді бір тақырыптың, бір пікірдің төңірегіне жинап, қосып, түйдектеп, біріктіріп оқытуды комплекс деп атайды. Одан да дәлелдеп айтқанда: Өмірде шын жоғалатын нәрселерді, құбылыстарды байланыстырып, ол құбылыстарды байланысқан, іліктескен, бір-біріне әсер еткен

қалпында араларындағы қатынасын зерттеуді комплекс дейді... Комплекспен оқыту кезінде «сабақты қысыр әңгімемен өткізу емес, баланың өзін еңбектендіріп, бірлестіріп, өз бетімен білім тапқандай қылу, оны естен шығармаңыздар» (Аймауытов, 2013: 380-384). Демек, Алаш қайраткерлерінің шығармаларын жас ұрпаққа оқыту арқылы олардың бойындағы патриоттық сезім, отансүйгіштік тәлім-тәрбиені де өрістеуге болады. Қазақ прозасында тыңнан түрен салып роман жанрында көш бастаған Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» өлеңін білмейтін жандар кемде-кем. Шынында да күншілдік, көреалмаушылық, балақтан тартып, аяқтан шалушылық өрге шығармайтынын жастардың санасына сіңіру үшін «Оян, қазақты» жазды. «Көзінді аш, оян қазақ, көтер басты» деп ұран салған қайраткердің осы өлеңі қазақтың рухын оятты. Жастарды отаншылдыққа баулу, ұлтшыл етіп өсіру жолында «Оян, қазақ!» өлеңінің маңызы зор.

Алаш қайраткерлерінің арасында Ғұмар Қараштың да қазақ әдебиетіне қосқан үлесі зор. Ғұмар Қараштың Уфа қаласынан 1911 жылы басылып шыққан «Бала тұлпар» өлеңдер жинағы қазақ жастарының ұранына айналды. Бұл кітаптың рухшыл екенін аңғарған билік басындағылар түрлі жолмен таралуына тосқауыл қоюды да ойластырған. Бірақ қазақ қоғамының рухын көтеруді көксеген қайраткердің өлеңдері ел арасында кеңінен таралды. Ақынның осы жыр жинағына енген өлеңдерінің бірі «Замана» деп аталады.

Сол қоғамда болған жалқаулық, керітартпалық, көреалмаушылық, жастардың ғылымға, білімге ұмтылысының төмендігі, парақорлық, жалақорлықтың өршуіне қарсы тұратын шоғырдың өсіп жетілуіне үндейтін өлеңдер жазады.

Қазақтың жанды жері – жер мәселесі. Бұл бүгінгі күнде де өзектілігін жойған жоқ, керісінше маңыздылығын арттыра түсті. Ғұмар Қараштың өлеңдерінде де бұл мәселе қамтылған. Өткен ғасырларда қазақ жерін тілімдеп, бөліп алып күштеп тартып алу үрдісі қатты белең алды. Міне, осындай бассыздыққа жаны күйген Ғұмар Қараш ішкі наласын өлеңмен жеткізді.

«Аяғын қозғап баспасаң,
Жүректен шыққан шын сөзді,
Құлағына аспасаң,
Күн ілгері қазағым!

Амандас еркін қонысқа» деп жырлаған «Замана жайынан» өлеңінде айтылған отанды сүю, туған жерді қадірлеу бүгінгі таңда да маңызды болып отыр.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының орыс ақыны И. Крыловтан аударған қырық мысал өлеңдері дәл осындай атпен басылып шыққаны белгілі. Одан кейін жарық көрген кітабы «Масада» ел тағдырына қатысты келелі мәселелер қамтылған өлеңдері топтастырылды. XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының түйіткілді мәселелерін ақын көзімен көріп, жүрегімен жырына арқау етеді. Ұйқыдағы қазақтарды оятудың жолы тек білім мен ғылым екенін аңғарған қайраткер маса болып көпшілікті оятқысы, санасын серпілткісі келгенін аңғартады.

Алаштың қайсар қызы Қазан төңкерісінен бұрын да оқу-ағарту ісіне араласқан қазақ қыздарының арасынан суырылып шыққан Нәзипа Құлжанованың шығарма-

лары еркіндікке, әлеуметтік мәселелерге, қазақ қыздарының білім алып, дала өміріндегі озбырлықтан құтылуға бағытталды. Нәзипа Құлжанованың көп еңбектері жарияланбай қалды, сондықтан алаштың ардақтысын өнерге қатысты тұлға ретінде көбірек танимыз (Жиреншин, 1971). Нәзипа Құлжанованың әдеби мұрасының жаңаша бағытта зеттеген Ә. Жиреншиннің, С. Бегалиннің зерттеулерінен көре аламыз. Нәзипа Құлжанова тек алаш қаламгері ғана емес, аудармашы, ұлт жанашыры, жазған көркем шығармаларының барлығы дерлік ұлт тәрбиесіне арналған. Қазақ қыздарының еркін, көзі ашық болып өсуіне бірден бір үлес қосқан ұлы тұлға.

Айгүл Ісімақованың «Жазған сөз жаным ашып Алашыма» деген келесі мақаласында дін тақырыптағы мына әңгімесі. Жиырма жыл бұрын қазақтың орысша сөйлейтін ақыны Италияда «Литературная газетаға» бір тілшіге сұхбат беріпті. Ол Ватикан папасының уағызын естіген жұрттың атынан таңданып, ризашылығын білдіріпті. Ал орыс тілшісінің «Сіз мұсылмандық насихатқа қалай қарайсыз?» деген сауалына: «Мен сонау 6-7 ғасырдағы ертегі сияқты діннің уағызынан гөрі, ХХІ ғасырдың ғылыми уағызына көбірек сенемін» депті. Ватикан папасының уағызына таңдай қағып, өзін ата дінінен жоғары санап тұрған қандасқа көп уақыт өкпелі болған қазақтар көп. Дегенмен оның кеңес заманындағы білімі атеистік екенін есте сақтауымыз қажет. Бірақ адамға Алла түйсік бермесе, ол қанша оқымысты болғанымен жер бетіндегі заттық әлеммен ғана шектеліп, аспандағы Көктің күмбезін көрмей өтеді екен. Адамзат ұстазы туралы мағлұматы болмаған замандасымызға не дейсің? Барлық қазақ оқығандары алғашқы білімін ауыл медресесінен, молдадан алған. Бес күндік өмірдің жалған екенін білген. Мұсылман болып туылу бақыт деп білген. Алаштың әбүйірі үшін қызмет еткен. Шаһидтік істерімен Алаш ардақтылары – ұлттық мүддені мемлекеттікпен бірлікте ұстана білген. Халқына қызмет ете жүріп алаш ұлдары Алаш ғылымын қалыптастырды: әдебиет, әдебиеттану, тарих, психология, педагогика, есеп, құқықтану, т.б. (Ісімақова, 2022: 304). Алаштың қайраткерлері дінді тек шығармаларында қолданған жоқ, сондай-ақ өмірлерінде де қолданып, мұсылмандық ұстанымдары болды. Алаш зиялыларының өмірі, ғылыми, саяси істері мен көркем туындылары осыны дәлелдеп тұр.

4. Зерттеу нәтижесі

Алаштықтардың көркем шығармаларындағы ортақ сарын еркіндік, бостандық үшін күрес, бұғауда жатқан қазақты рухтандырып, қалың ұйқыдан ояту болды. Алаш қаламгерлерінің күні бүгінге дейін табылып жатқан тың еңбектерін зерттеу бүгінгі күнде құнды дүние болып табылады. Төте жазудан түпнұсқасын тауып қана қоймай оның мағынасын ашып аударып күллі әлемге паш ету қажырлы еңбек.

Ұлт зиялыларының басты мақсаты мен міндеті қазақ қоғамын білім мен ғылымнан кенде қылмай, ұлттық рухтың құлдырамауын ту етіп, әрбір жазған көркем туындыларда көрсетіп отырды. Алаш қаламгерлерінің, атап айтсақ, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев, Нәзипа Құлжанованың ортақ шығармашылығында сарын азаттық, еркіндік, халықтың ауыр тағдыры суреттелген.

Алаш қаламгерлерінің шығармаларына сарында жазуы, ортақ сюжеттер мен ортақ мазмұнда болуына бірден-бір әсер еткен – дін тақырыбы. Шығыс руханияты адамды таза жолға жетелейді, адамгершілік тұрғысынан бір-біріне жақсылық жасауға ұмтылады, Аллаға жақын болады деп расымен де өзінің тарихын жоғалтқан халық бара-бара жер бетінен өзінің жойылып кеткенін де аңғармайды.

Алаш қайраткерлерінің шығармалары өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін беймәлім, оқуға да, зерттеуге де белгілі бір деңгейде тыйым салынып, тосқауыл қойылды. Жылымық орнағаннан кейінгі жаппай ақтаудан соң ғана ұлт зиялыларының артына қалдырған мол мұрасын зерттеу, зерделеу ісі мықтап қолға алынды. Алаш қайраткерлерінің шығармаларының негізгі өзегі қазақ елін отарлық езгінің құрсауынан құтқаруға, дәстүріміз бен салтымызды замана икеміне қарай жаңғыртып мәдениеттің даму жолына түсуге бағытталды. Қазақстанның тарихын оқытқанда алаштану бағытын да қосымша кіріктірудің пайдасы орасан. Өйткені Алаштанудың да тарихын оқып білсе, еліміздің тарихының тамыры тереңде екенін аңғарады. Өзінің тарихын жетік білмеген ұлттың да, халықтың да келешегі кемелденбейді. Мұны ұлт көсемі, Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханов та өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғанын, не істегенін бағамдай алмайды деп нақты айтқан.

Алаш қаламгерлерінің ұлттық рухани мұраларды байытатын әдеби, мәдени дүниелердің әрбірі жоғары бағаланып, қазақ еліне ғана күллі ғаламға таныстырылды. Ұлттың бірлігін нығайтатын, тәуелсіздікті ту еткен шығармаларды интеллектуалды деңгейде оқытуды негіз етіледі.

5. Қорытынды

Ар білімінің жаршысы болған алаш қайраткерлерінің еңбектері олардың ұлтшыл бола алғанын әйгілей түседі. Сондықтан да шығармаларын оқыту арқылы бүгінгі буынды да ұлтшылдыққа, отансүйгіштікке тәрбиеленеді. Алаш қайраткерлерінің ұлтжандылыққа тәрбиелейтін көркем шығармаларын кешенді оқыту өскелең ұрпақтың жадында ұзаққа сақталатынын дәлелдейді. Алаш қайраткерлерінің кез келген шығармасы ұлттық рухты оятып, ұлттық болмысымызды айқындап тұрады.

Өткен ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан Алаш қайраткерлерінің, ұлт интеллигенциясының еңбектері қазақ халқының сана-сезімін оятуға күш салды. Алаш қайраткерлері әрбір аймақта «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» бола білген газет, баспасөзді ашу арқылы, сол үнжарияның жетегімен елдің әлеуметтік тұрмысын, бұқараның жай-күйін жеткізуге мұрындық болды. Ауыр аманатты арқалаған қайраткерлердің ұлттық мұрат-мүдде жолында жанкештілікпен атқарған адал еңбектері ешқашан ұмытылмайды. Өйткені олар оқу-білімнің қандай ауыр екенін, қазақ халқының санасынан сауатсыздықты жояр болса, өзгелердің үстемдігінен кетпейтінін ұғынды. Соның негізінде оқу-ағарту саласын өрістете отырып мектеп оқулықтары, оқу-құралдары, зерттеу еңбектерін ғана жазып шектелген жоқ, әдеби туындылары арқылы да қазақ қоғамының санасына сілкініс әкелуге ұмтылды. Қарақан басының қамынан гөрі ұлтты шексіз сүйіп, елдің келешегі үшін басын қатерге тігу маңызды болды. Халықтың тағдырына алаң көңіл болып өткен

қайраткерлердің қай-қайсының да патриоттық рухтағы, елдік мүддеге үндейтін шығармалары өміршеңдігін жоймақ емес.

Бүгінгі күнде Алаш қаламгерлерінің ұмыт бол бастаған шығармаларын қайта оқыту мен жаңадан табылып жатқан тың шығармаларын оқыту қолға алынып отыр. Алаш қайраткерлерінің атқарған қызметі де, ұстанған бағыты да тек қазақ халқының келешегі үшін болғандықтан да ешқашан ұмытылмайды. Қайраткерлердің артында қалдырған мол мұрасын сақтап, келешек ұрпаққа аманаттап жеткізу борыш. Әдеби шығармалары арқылы да ұлттық сананы оятуға ұмтылды. Алаш қайраткерлерінің шығармашылығын оқығанда олардың арғы ұстанымы ұлттың келешегі екенін аңғару қиын емес. Ұлттық патриотизмді қалыптастырып, халықтың сауаттылығын арттырып, елді сүйетін ұрпақ тәрбиелеуге ұмтылған тұлғалардың шығармалары ешуақытта құндылығын жоймақ емес. Отарлық езгінің табанда қалған халқының келешегіне қайғырған жандардың шығармашылығы тәуелсіз Қазақстанның әдебиетіне қосылған жауһар деп қабылдасақ артық етпейді.

Алаш әдебиеті сонау ХХ ғасырдан басталып, әдебетке жаңа дем беріп, азаттық рухын көтеріп, тәуелсіздік тақырыбын ту еткен әдебиеттің бірі. Халықтың еркіндігін аңсаған, алаш қаламгерлері қызмет пен бірге халықтың ішкі толқынысы мен арманын бүге-шүгесіне дейін қалдырмай жазып жеткізді. Ұлттық рух оянып, тың тақырыптар жазылды. Алаш зиялыларының әдеби мұралары тереңінен зерттеліп, ұмыт бола бастаған жазбалары жаңғырып, алаш әдебиетін зерттеуге нық қадамдар жасалды. Тыйым салынған, проблема тудырған еңбектері тереңінен зерттеліп, жаңаша көзқараста қалыптасты. Алаш арыстарының ұлт-азаттық идеясы халықты оятып, күш-жігер беріп, құлдық санадан арылтып, әдебиеттегі тәуелсіздік тақырыбы кеңінен жайылды.

Алаш қайраткерлерінің ұлттың келешегіне қалдырған мол мұрасын оқыту парыз. Алаштың айбоз азаматтарының қазақ руханиятына қосқан қомақты үлесін құрметтеп, зерттеу-зерделеуге басымдық беру, насихаттауға күш салу әркімге де үлкен міндет. Жалпыұлттық деңгейдің дәрежесін көтеру алаштық рухты, алаштық идеяның тамырынан ажырамау қажет. Алаш ұраны қазақ ұраны.

Әдебиеттер:

1. Absadyk AA, Boranbaeva, Kabibek Mukhitov, Dmitry Maksimovich Legkiy. (2022). The Kazakh Newspaper and Its Opponents in Kazakh Society During the First World War // *Bylye Gody*. 17(3) — 1470 — Copyright © 2022 by Cherkas Global University Published in the USA Bylye Gody Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028 2022. 17(3): 1470-1481 DOI: 10.13187/bg.2022.3.1470 Journal homepage: <https://bg.cherkasgu.pres>
2. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре. – 1-кітап, 2007. – 309 б.
3. Әбдіманұлы Ө. ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі (1900-1940). – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 155 б.
4. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 237 б.
5. Әбсеметов М., Дулатова Г. Міржақов Дулатов шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 375 б.
6. Жақан Д.С. «Ақ жол» газеті және халық мәдениеті // «Керуен» ғылыми журналы №3, 84-том, 2024. – Б. 136-151 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-11>

7. Жиреншин Ә. Ақынды алғаш еске алғандар // «Қазақ әдебиеті» газеті, 21 маусым, 1971. – 5 б.
8. Жүсіпбек Аймауытов шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. Комплекспен оқыту жолдары (оқу-әдістеме) мақалалар, хаттар. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Б. 380-384.
9. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 296 б.
10. Тілешов Е. Қайнар: Мақалалар, сұхбаттар. – Алматы: Сардар, 2015. – 658 б.
11. Ісімақова А. Жазған сөз жаным ашып Алашыма. – Алматы: Дәстүр, 2022. – 304 б.

References:

1. Absadyk AA, Boranbaeva, Kabibek Mukhitov, Dmitry Maksimovich Legkiy. (2022). The Kazakh Newspaper and Its Opponents in Kazakh Society During the First World War // *Bylye Gody*. 17(3) — 1470 — Copyright ©by Cherkas Global University Published in the USA *Bylye Gody* Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028 2022. 17(3): 1470-1481 DOI: 10.13187/bg.2022.3.1470 Journal homepage: <https://bg.cherkasgu.pres> (in Eng)
2. Alash movement. Collection of documents and materials. (2007). – Almaty: El-shezhire. – Book 1, – 309 p. (in Kaz)
3. Abdimanuly O. (2010). The first period of Kazakh literature of the 20th century (1900-1940). – Almaty: Kazakh University. – 155 p. (in Kaz)
4. Abdimanov O. (1993). «Kazakh» newspaper. – Almaty: Kazakhstan. – 237 p. (in Kaz)
5. Absemetov M., Dulatova G. (1991). Works of Mirzhakov Dulatov. – Almaty: «Zhazushy» publishing house. – 375 p. (in Kaz)
6. Zhakan D.S. (2024). «Ak zhol» newspaper and folk culture// «Keruen» scientific journal 3 (84). – P. 136-151 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-11> (in Kaz)
7. Zhirensin A. (1971). Those who first remembered the poet. «Kazakh literature» newspaper, June 21. – 5 p. (in Kaz)
8. Works of Yusupbek Aimaurov. (2013). A collection of works in six volumes. Ways of complex teaching (teaching-methodology) articles, letters. – Almaty: El-zhezhire. – P. 380-384. (in Kaz)
9. Koygeldiev M. (1995). Alash movement. – Almaty: Sanat. – 296 p. (in Kaz)
10. Tileshov E. (2015). Source: Articles, interviews. – Almaty: Sardar. – 658 p. (in Kaz)
11. Isimakova A. (2022). The written word opened my heart to Alash. – Almaty. – 304 p (in Kaz)